

Kerkplus

KERKENBELEID 2020-2024

COLOFON

Gert Van Daele
Adviseur kerken
kerken@provincieantwerpen.be

Inhoud

1. Context	5
1.1 Inleiding	5
1.2 Uitdagingen en kansen voor het kerkgebouw	6
1.2.1 Een veelheid aan kerkgebouwen	6
1.2.2 De uitdagingen en kansen voor het kerkgebouw	11
2. Strategie	18
2.1 Een geïntegreerde aanpak	18
3. Instrumenten	20
3.1 Een begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek	20
3.1.1 Multidisciplinair team.	20
3.1.2 Procedure aanvraag begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek	21
3.1.3 Methodiek bestemmingsonderzoek	24
3.2 Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen	34
3.2.1 Procedure aanvraag subsidies.	34
3.2.2 Cumulatie van steun.	35
3.3 Kennisontwikkeling en kennisdeling	36
3.3.1 Kennisontwikkeling	37
3.3.2 Kennisdeling	41
4. Bijlagen	42
4.1 Bronnenlijst	42
4.2 Gevoerde gesprekken	43

1. CONTEXT

1.1 Inleiding

Kerken¹ in Vlaanderen zijn vaak mooie gebouwen en vormen het hart van het dorp of de wijk. Ze hebben een erg iconische, centraliserende waarde en vormen een visueel, emotioneel en cultureel knooppunt. Maar, de deuren van de kerk blijven steeds vaker gesloten. Er is immers een daling in erediensten én kerken blijven ook letterlijk doorheen de dag gesloten na talloze gevallen van schade en diefstallen.

Dat is jammer en daar willen we als provincie verandering in brengen. Ondertussen lopen de onderhoudskosten op, dringen restauraties zich op en daalt het aantal vrijwilligers. De financiële middelen zijn schaars én het is lang wachten op (erfgoed)subsidies.

In deze context stelt zich steeds meer de vraag: wat is het nut, de meerwaarde om al dat geld te investeren in een gebouw dat amper gebruikt wordt? En, als de kerk dan voor meerdere doeleinden gebruikt moet worden: wat moeten we er dan mee?

De provincie kan de katalysator zijn om parochiekerken deels of geheel een nieuwe bestemming te geven, die zorgt voor een **win-win situatie** voor zowel het kerkgebouw als de duurzame ontwikkeling binnen een lokale gemeenschap. Als provincie vinden we dit een belangrijke schakel in een veerkrachtig platteland.

Deze ambitie kunnen we als provinciebestuur niet alléén waarmaken. Wel door samen te werken met lokale besturen en kerkbesturen en zoveel mogelijk andere stakeholders, van het brede middenveld tot gespecialiseerde organisaties.

In deze nota worden **uitdagingen en kansen** benoemd voor het kerkgebouw en een **strategie en instrumenten** ontwikkeld. Op een geïntegreerde en participatieve manier gaan we aan de slag met de her-of nevenbestemming van kerkgebouwen om zo de toekomst van het kerkgebouw veilig te stellen én investeringen mogelijk en verantwoord te maken.

We doen dit op 3 manieren:

1. Begeleiden en subsidiëren van bestemmingsonderzoeken
2. Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen
3. Kennis ontwikkelen en kennis delen

¹In deze nota bedoelen we met kerken parochiekerken voor de rooms-katholieke eredienst

1.2 Uitdagingen en kansen voor het kerkgebouw

1.2.1 Een veelheid aan kerkgebouwen

Vlaanderen staat met zijn religieus patrimonium voor heel wat uitdagingen. PARCUM (het vroegere CRKC²), het Agentschap Onroerend Erfgoed en de jaarrapporten van de katholieke kerk brachten hierrond de cijfers in kaart. Ook een bevraging bij de lokale besturen in de provincie Antwerpen door de dienst Platteland biedt inzicht.

Figuur 1 Parochiekerken in Vlaanderen (PARCUM), toont de parochiekerken in Vlaanderen die mogelijks e her- of nevenbestemmen zijn. Van de 1.786 kerken in totaal in Vlaanderen zijn er 298 in de provincie Antwerpen gelegen.

Figuur 1 Parochiekerken in Vlaanderen (PARCUM)

In de provincie Antwerpen zijn drie van de acht Belgische bisdommen bevoegd.

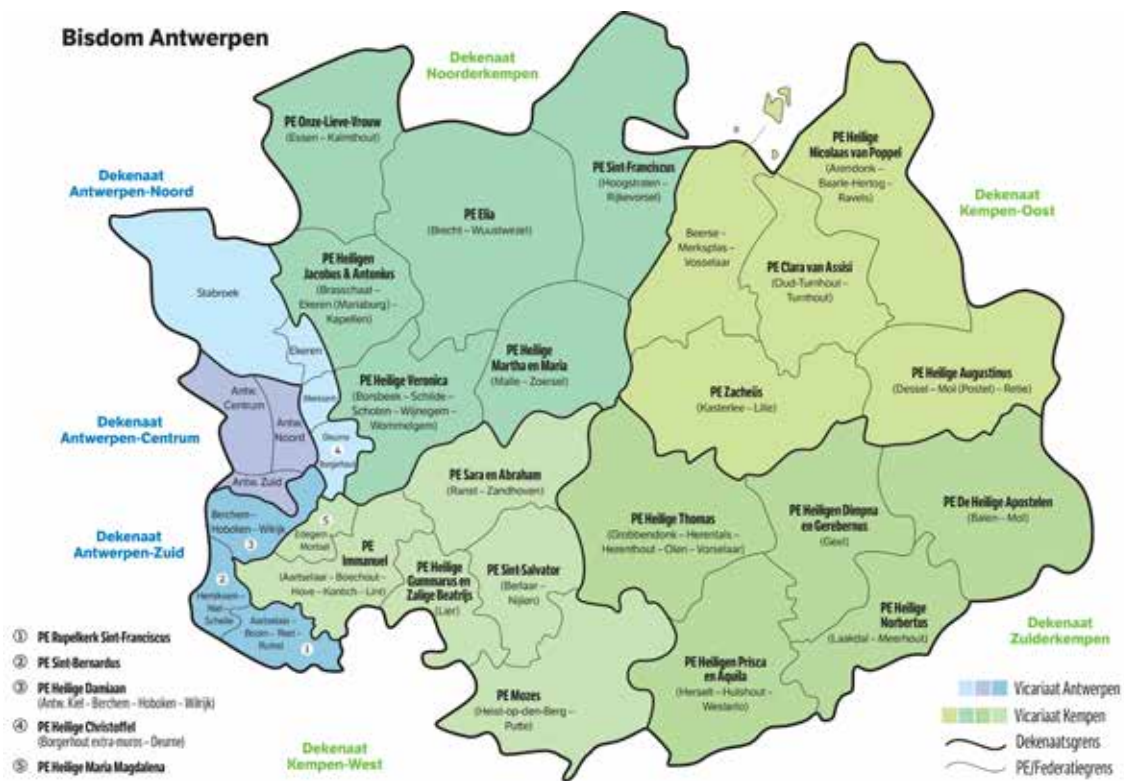
Het **bisdom Antwerpen** omvat de provincie Antwerpen behalve de kantons Duffel, Mechelen, Puurs en Willebroek (die behoren tot het **aartsbisdom Mechelen-Brussel**) en de gemeente Zwijndrecht (**bisdom Gent**).

Het bisdom Antwerpen telt 2 vicariaten, 7 dekenaten, 25 pastorale eenheden en 8 federaties, 287 parochies en 9 kapelanijen (zie Figuur 2 Kaart Bisdom Antwerpen (Kerknet)). De huidige bisschop van Antwerpen is mgr. Johan Bonny.

Het aartsbisdom Mechelen-Brussel is opgedeeld in drie territoriale vicariaten, voor de provincie Antwerpen is het vicariaat Vlaams-Brabant en Mechelen bevoegd. Mgr. Jozef De Kesel is aartsbisschop van het aartsbisdom Mechelen-Brussel.

De Antwerpse gemeente Zwijndrecht valt onder het bisdom Gent. De huidige bisschop van Gent is bisschop Lode Van Hecke.

²CRKC staat voor Centrum Religieuze Kunst en Cultuur

Figuur 2 Kaart Bisdom Antwerpen (Kerknet)

Er zijn 1.786 parochiekerken en 129 bijgebouwen (annex-kerken³, kapellen, kapelanie⁴) in Vlaanderen. Meer dan de helft van de parochiekerken wordt maximaal één tot twee keer per week gebruikt. De helft hiervan is enkel tijdens de diensten open voor publiek (Aerts et al., 2014).

Van de 1.786 parochiekerken is 8% niet meer in gebruik, 60% is één tot twee keer per week geopend en 50% enkel nog tijdens diensturen geopend.

In de Vlaamse **kerkenbeleidsplannen**⁵ wordt ongeveer één derde van de kerkgebouwen aangeduid voor neven- of herbestemming. In 2014 waren er in Vlaanderen al 73 kerken aan de eredienst onttrokken, waarvan 25 een (eenvoudige) herbestemming kregen: sociaal-culturele invulling met publiek karakter of onderwijs en erkende eredienst. Dit aantal is de laatste jaren vermoedelijk gestegen, maar blijkt voornamelijk nog een stedelijk fenomeen (Aerts et al., 2014). In de provincie Antwerpen waren er in 2014 slechts 7 aan de eredienst onttrokken, waarvan er 2 werden afgebroken.

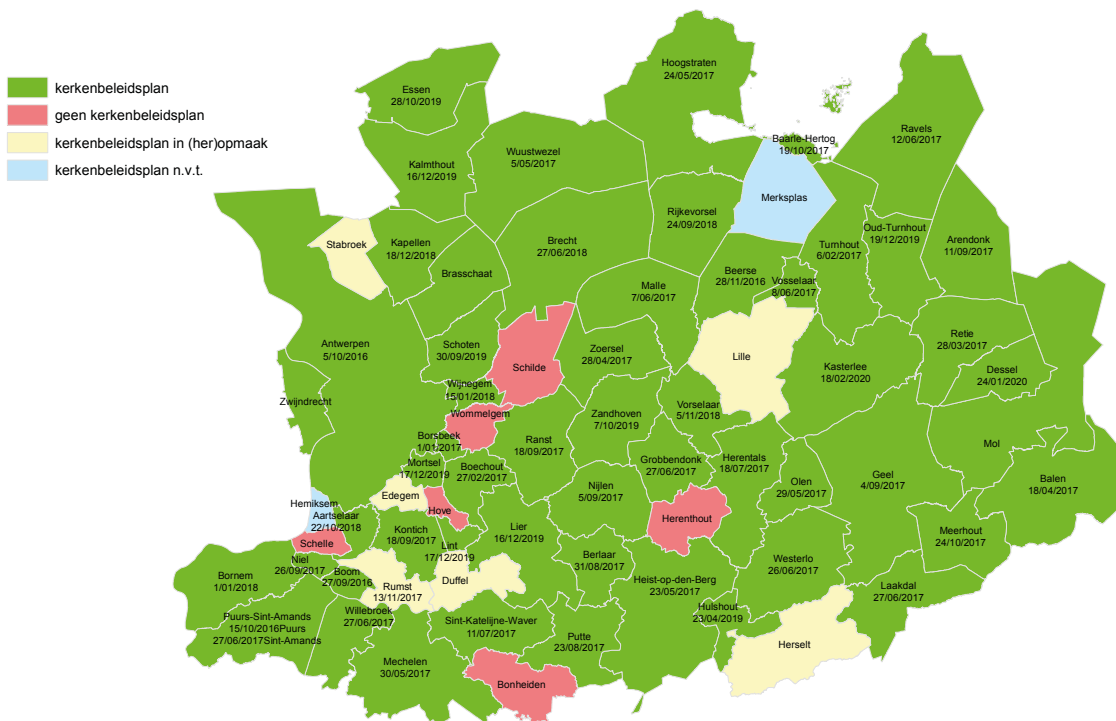
Een bevraging door de dienst Platteland bij de lokale besturen geeft de volgende stand van zaken in de provincie Antwerpen (11/12/2020). Van de 69 gemeenten hebben:

- 55 een kerkenbeleidsplan
- 6 geen kerkenbeleidsplan
- 6 een kerkenbeleidsplan in (her)opmaak
- 2 geen kerkenbeleidsplan omdat dit niet van toepassing is (reeds herbestemd)

³ Dit zijn kerkgebouwen die als bijkerk van een hoofdkerk worden beschouwd en onder dezelfde parochie vallen. Meestal gaan er geen wekelijkse erediensten door, maar worden deze wel nog gebruikt voor specifieke vieringen zoals doopsels en kerkelijke huwelijken.

⁴ Een kapelanij of kapelanie is een kapel waarin erediensten plaatsvinden en waaraan een priester verbonden is.

⁵ Het kerkenbeleidsplan is een langetermijnvisie of strategische visie op de gebouwen van de eredienst. De Vlaamse overheid geeft de opdracht aan de lokale kerkelijke en gemeentelijke overheden om dit op te maken. Het wordt dus meestal op lokaal (gemeentelijk) niveau opgemaakt en doet uitspraak over het toekomstig gebruik van de gebouwen van de eredienst in de desbetreffende gemeente.

Figuur 3 Stand van zaken 11/12/2020 kerkenbeleidsplannen per gemeente in de provincie Antwerpen (Provincie Antwerpen)

Bij de opmaak van een kerkenbeleidsplan wordt bij het evalueren van de kerken vaak een lettercode gehanteerd om aan te duiden wat de **toekomstvisie** is voor de bestaande kerken:

A	B	C
Kerkgebouwen die maximaal hun huidige bestemming voor de eredienst behouden (valorisatie)	Kerkgebouwen waarvoor op korte termijn (binnen de vijf jaar na het schrijven van het kerkenbeleidsplan) neven- of herbesteding onderzocht dient te worden.	Kerkgebouwen waar op middellange termijn (binnen de tien tot vijftien jaar na het verschijnen van het kerkenbeleidsplan) gesproken dient te worden over behoud voor de eredienst, neven- of herbesteding.

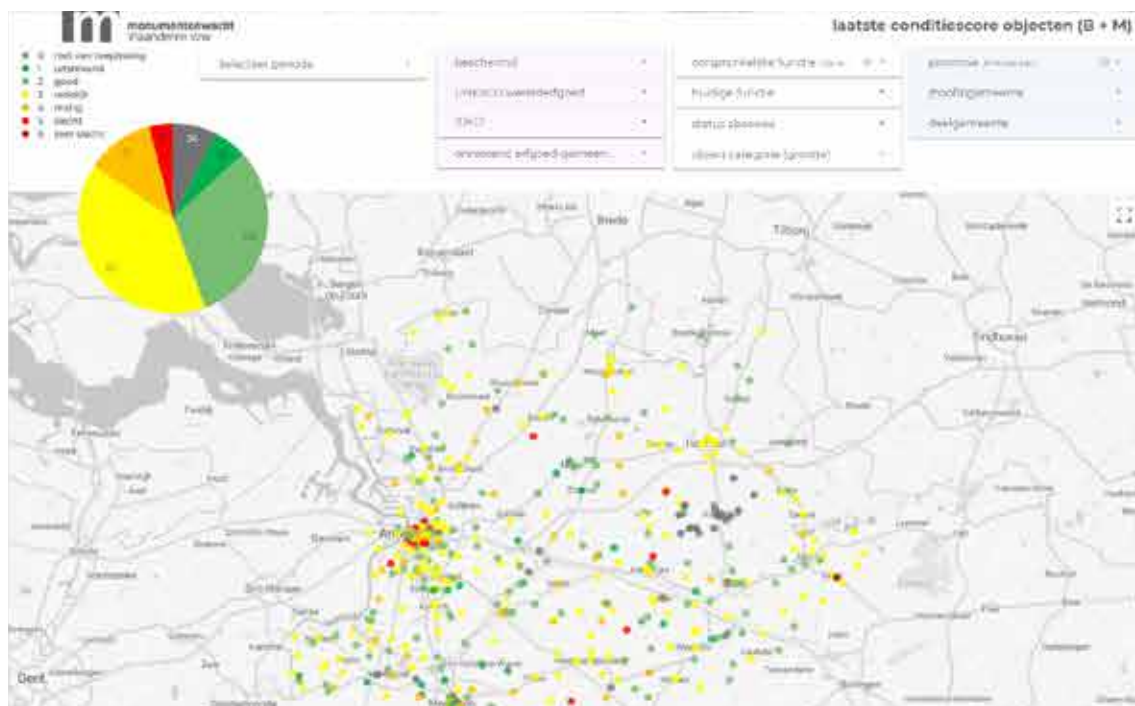

Herbestemming blijkt ook een **maatschappelijk thema**. Uit het draagvlakonderzoek van het Agentschap Onroerend Erfgoed blijkt dat 65% het behoud van religieuze gebouwen (heel) belangrijk vindt. Bovendien vindt 66% het belangrijk mee te kunnen denken over wat er gebeurt met leegstand of verwaarloosd erfgoed (Vanhaevre, 2019).

Ook de **ouderdom en fysieke toestand van kerkgebouwen** is belangrijk bij her- of nevenbestemming. De meeste kerkgebouwen hebben ondertussen een zekere ouderdom bereikt. Slechts 174 van de 1.786 parochiekerken in Vlaanderen dateren van na 1960. 739 kerken dateren zelfs van voor 1800. Uit bevraging bij kerkfabrieken, de beheerders van de parochiekerken, in 2014 blijkt wel dat 57% van het patrimonium in goede bouw fysieke toestand is, 32% in redelijke toestand en 3% slecht (8% onbekend). Het is echter moeilijk in te schatten of dit vanuit objectieve gegevens werd aangegeven.

Monumentenwacht beschikt sinds 2021 over een monitoringtool die een objectieve meting geeft. Op basis van inspecties van Monumentenwacht Antwerpen op bij ons aangesloten kerken en kapellen (80 à 90% van het totaal kerkenbestand uit de provincie Antwerpen) toont dat ca. 75% in goede of redelijke staat zijn.

Figuur 5 Fysieke toestand van kerkgebouwen in provincie Antwerpen - Monumentenwacht Antwerpen

Ook de **juridische status van het gebouw** (beschermd als monument, opgenomen in een beschermd dorps- of stadsgezicht of in een beschermd landschap, opgenomen in de vastgestelde inventaris van het Onroerend Erfgoed) is belangrijk bij her- of nevenbestemming. Hierbij dient opgemerkt te worden dat ook kerken die niet onder deze categorie vallen erfgoedwaarden kunnen hebben.

Tot slot moeten we ook het gebruik van kerkgebouwen onder de loep nemen. Uit het jaarrapport katholieke kerk 2019 blijkt dat de daling van de vieringen zich verderzet. Niet alleen het aantal eucharistievieringen (-16,79%), maar ook het aantal specifieke vieringen zoals doopsels (-11,83%), kerkelijke huwelijken (-13,92%) en vormsels (-4,33%) nam af tussen 2016 en 2018. Tot slot komt ook het aantal priesters onder druk: 51,4% van de priesters (1.184 priesters) is ouder dan 75 jaar en dit aantal zal de komende jaren nog sterk afnemen. Er zijn echter wel steeds meer leken betrokken (2.038). Onder invloed van deze trends vinden er veranderingen plaats die wederom een impact hebben op het gebruik van de kerkgebouwen. Zo werden in 2018 39 parochies in België opgeheven en werden ook 21 kerkgebouwen onttrokken aan de erediensten (Belgische Bisschoppenconferentie, 2019).

1.2.2 De uitdagingen en kansen voor het kerkgebouw

Cijfers en onderzoeken verduidelijken de context van kerkgebouwen, die door velen gevoelsmatig wordt bepaald. Trends als het afnemende religieus gebruik, de toenemende ouderdom en slechter wordende fysieke toestand van de gebouwen, het erfgoedstatuut ... en de nog steeds belangrijke maatschappelijke waarde van de gebouwen brengen zowel uitdagingen als kansen met zich mee.

De architectuur van een kerkgebouw

Kerkgebouwen hebben meestal een specifieke architectuur en vaak een waardevolle inrichting. Op de modernistische kerken na, zijn de gebouwen vaak voorzien van hoge plafonds met gewelven, pilaren ... Ze zijn echt gebouwd met het oog op religieuze beleving, zonder grote eisen aan verwarming, sanitair en elektriciteit. De aanwezige altaren, kunstwerken, een orgel enz., zijn vaak inherent verbonden aan het gebouw en dragen bij tot de totale erfgoedwaarde.

Een ander gebruik brengt echter andere noden met zich mee én vraagt inventieve oplossingen. Hoe kan er toch verwarmd worden? Hoe kan elektriciteit aangepast worden? Wat met functies die een groter sanitair en zelfs een keuken vragen? Wat met rioleringswerken? Welke specifieke klimaat-eisen zijn er om zowel het gebouw als het interieur optimaal te bewaren? Het zal geen verrassing zijn dat hierdoor ook de kostprijs van

Figuur 6 Voorbeeld Basilicale aanleg: Duffel, Sint-Martinuskerk (Foto Stefan Dewickere)

aanpassingen hoog kan oplopen.

Er zijn verschillende types kerkgebouwen in Vlaanderen met elk hun specifieke voorkomen (Aerts et al., 2014):

- **Basilicale aanleg** (26%): een "normale" kerk, zoals we ze doorgaans

kennen, met lagere zijbeuken en een hoge(re) middenbeuk met ramen. Doorgaans op een kruisvormige plattegrond.

- **Pseudo-basilicale aanleg** (21%): hetzelfde als een basilica-type, lagere zijbeuken, maar de middenbeuk heeft geen ramen.

Figuur 7 Voorbeeld Pseudo-basilicale aanleg: Deurne, Sint-Fredeganduskerk (foto Jacques Sonck)

- **Eenbeukig** (18%): gelijkend op een zaalkerk. De term wordt doorgaans gebruikt als de kerk een traditioneel kruisvormige plattegrond heeft met uitgesproken dwarsbeuk en koor (in tegenstelling tot zaalkerken)

Figuur 8 Voorbeeld Eenbeukig: Geel, Bel, Sint-Lambertuskerk (foto Sybl's-pictures & KIKIRPA)

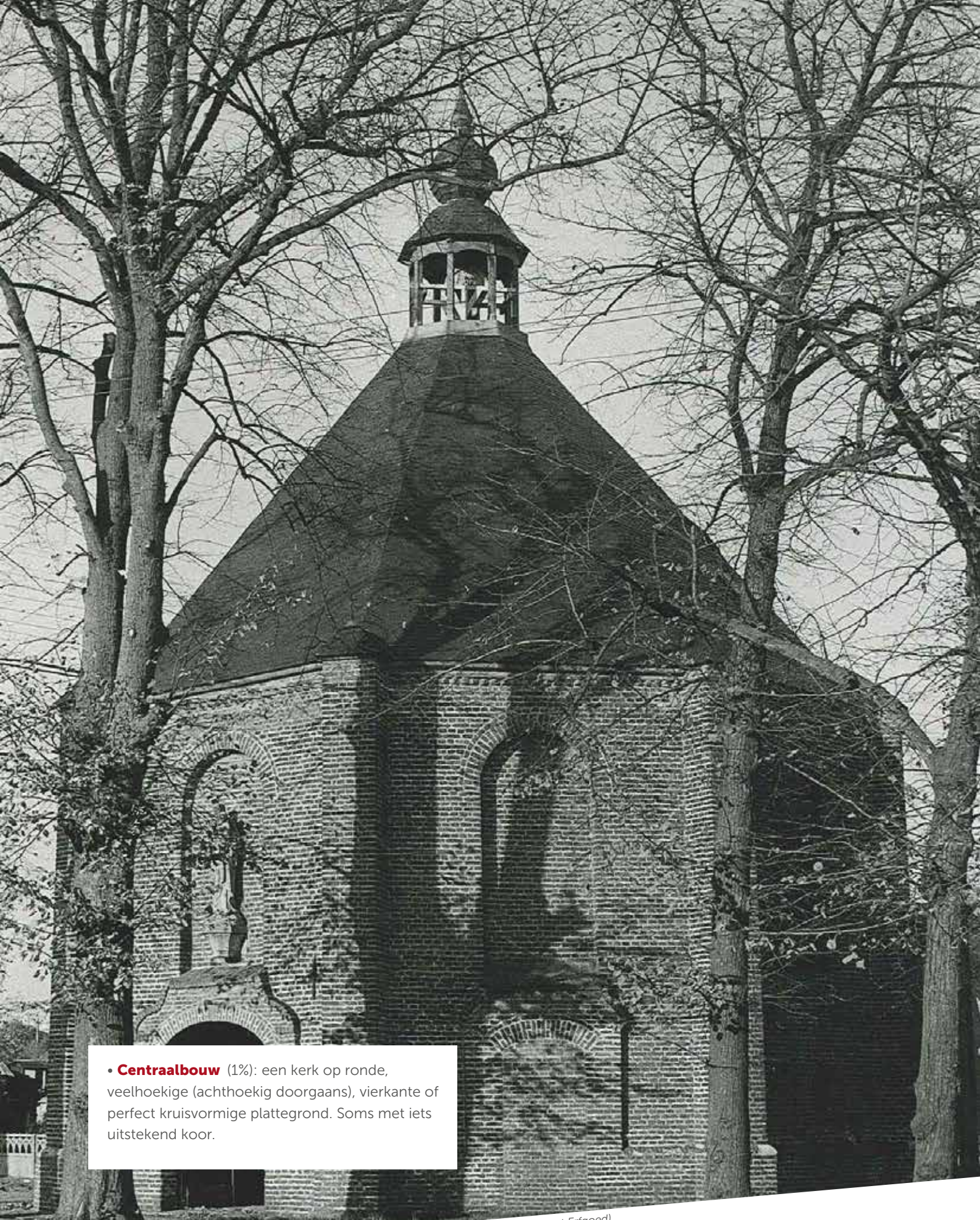
Figuur 9 Voorbeeld Zaalkerk: Antwerpen, Sint-Walburgiskerk (foto Jacques Sonck)

- **Zaalkerk** (15%): één grote, doorgaans rechthoekige ruimte zonder onderverdeling. Het koor is bij de oudere voorbeelden soms apart (rechthoekig of veelhoekig afgesloten), bij moderne zaalkerken vaak geen apart koor.

- **Hallenkerk** (13%): doorgaans driebeukige kerk waarbij de zij- en middenbeuken zo goed als even hoog zijn. Soms drie beuken onder één dak, soms drie aparte daken. Bij ons vaak op kruisvormige plattegrond, maar niet altijd.

Figuur 10 Voorbeeld Hallenkerk: Mortsel H. Kruiskerk (foto Serge Migom)

• **Centraalbouw** (1%): een kerk op ronde, veelhoekige (achthoekig doorgaans), vierkante of perfect kruisvormige plattegrond. Soms met iets uitstekend koor.

Figuur 11 Voorbeeld Centraalbouw: Retie OLV-kapel (Fotoarchief Dienst Erfgoed)

• **Onbekend** (8%)

Erfgoedwaarde

Het statuut van het erfgoed bepaalt welke rechten en plichten je hebt als eigenaar, beheerder of lokaal bestuur, maar ook welke financiële ondersteuning je kan aanvragen voor onderhoud, restauratie of herbestemming van het erfgoed.

Op Vlaams niveau maken we een onderscheid tussen drie verschillende statuten met elk eigen juridische gevolgen:

Geïntariseerd onroerend erfgoed

Wanneer het onroerend goed is opgenomen in een wetenschappelijke inventaris, dan betekent dat enkel dat het goed beschreven en gedocumenteerd is. Er zijn geen rechten of plichten aan verbonden: geïntariseerd erfgoed heeft geen juridische gevolgen.

Vastgesteld onroerend erfgoed

Is het onroerend goed opgenomen in een vastgestelde inventaris, dan gelden er enkele juridische gevolgen. Deze zijn minder uitgebreid dan bij een bescherming.

Beschermd onroerend erfgoed

Is het onroerend goed beschermd, dan gelden er verschillende juridische gevolgen om het behoud ervan te garanderen. Erfgoedconsulenten geven advies en ondersteuning bij het behoud en beheer van het beschermd goed.

41% van de kerkgebouwen (734 kerkgebouwen waarvan meer dan 150 in de provincie Antwerpen) zijn beschermd als monument. De erfgoedkenmerken van een gebouw zijn bepalend voor de, voornamelijk architecturale, aanpassingen die vaak nodig zijn voor een her- of nevenbestemming. Indien een kerkgebouw beschermd is als monument betekent dit bovendien ook dat hoogstwaarschijnlijk een deel van het roerend erfgoed (als cultuurgood of "onroerend door bestemming", zoals een altaar) mee beschermd is.

Voor deze kerkgebouwen brengt dit extra mogelijkheden met zich mee wat betreft erfgoedpremies rond vooronderzoek, restauraties ... Maar tegelijkertijd stellen zich nieuwe uitdagingen: een extra partner aan de onderhandelingstafel, langere onderzoeks- en wachttijden om de context in kaart te brengen en om subsidietermijnen te doorlopen. Ook lang

niet elk ander gebruik zal mogelijk zijn omdat ook niet eender welke aanpassing aan het gebouw mogelijk is. Belangrijk is dan ook dat de juiste partners, zoals bijvoorbeeld de erfgoedconsulent van het agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, vanaf het begin mee aan tafel zitten. Daarnaast heeft elk kerkgebouw, ongeacht of dit beschermd is, ook heel wat potentieel roerend erfgoed. Denk aan gewaden en ander religieus textiel, kunstvoorwerpen en liturgisch vaatwerk, ... Het is belangrijk deze niet te vergeten. Wat wordt er mee gedaan? Een inventarisatie én waardebeoordeling kan helpen om hier keuzes in te maken. PARCUM vzw heeft in samenwerking met de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen hiervoor een instrument ontwikkeld, het Stappenplan Waarderen en selecteren van religieus erfgoed. De dienst Erfgoed van de provincie Antwerpen biedt hiervoor ondersteuning. Meer informatie vind je hier.

Een gepast gebruik

Ook al is een kerkgebouw niet beschermd, dan nog is het een grote uitdaging om te bepalen wat wel en niet mogelijk wordt in een kerkgebouw. Betrokkenen (niet noodzakelijk gelovigen of parochianen) voelen vaak een emotionele verbondenheid met het gebouw. Welk gebruik is toepasselijk in deze gebouwen? Hoe kan je de eigenheid omarmen en omgaan met religieuze functies en symbolische waarden? Deze vraag hangt af van heel wat aspecten. De afweging wordt moeilijker wanneer er wordt toegewerkt naar een nevenbestemming én er dus ook een religieus gebruik blijft. Ook de aanwezigheid van een kerkhof direct rond de kerk is vaak een belangrijke factor in het debat. Bij herbestemming zal het gesprek iets vrijer plaatsvinden, maar blijft de symbolische waarde van het gebouw in de hoofden spelen.

De maatschappelijke waarde

De herbestemming van parochiekerken biedt ook een kans op kernversterking, een collectieve ruimte die de leefbaarheid van een dorp of wijk kan verhogen. Een kerkgebouw is immers van oudsher een plek voor samenkomst, ook buiten de religieuze beleving. Schilderijen en tekeningen tonen aan dat een kerkgebouw als het ware kon fungeren als een soort verlengde van het dorps- of stadsplein. Er waren kunstenaars, kinderen speelden er, er werd een babbeltje gedaan. Pas later werden kerken vol stoelen gezet. Maar ook dan vormde het gebouw een centraal punt in het leven van mensen en was het een plek waar mensen elkaar ontmoetten. Vandaag zien we nog steeds kansen voor ontmoeting, samenkomst en verbinding tussen mensen, net in deze van oudsher belangrijke functie van het gebouw: mensen samenbrengen. De vorm is doorheen de tijd veranderd en kan dus ook nu andere vormen krijgen.

Figuur 12 door François Vervloet, *Interieur van de Sint-Romboutskathedraal te Mechelen, 1822* (c) Bailleul (Fr), Musée Benoit De Puydt

Dat een kerkgebouw van oudsher een actieve plek in het leven innam, tonen bijvoorbeeld Vervloet en Neeffs in hun schilderijen van de kathedraal van Mechelen en Antwerpen.

Figuur 13 door Pieter Neeffs de oudere, *Interieur van de O.L.V.-kathedraal te Antwerpen, ca. 1630*, (c) Adelaide (AUS), Art Gallery of South Australia

Financiële uitdagingen

De her- of nevenbestemming van een kerkgebouw is een financiële uitdaging. Niet alleen mogelijke experts zoals een ontwerp bureau, maar ook het oprichten van de nodige beheersstructuren kosten geld. Ook aan eventuele procesbegeleiding en de nodige infrastructurele aanpassingen hangt een prijskaartje vast. Weinig kerken zijn immers aangepast aan andere activiteiten dan erediensten. Al snel doet de nood aan verwarming, elektriciteit, sanitair zich voelen en komt de noodzaak/verplichting aan compartimentering (indelen van het gebouw) naar boven.

2. STRATEGIE

2.1 Een geïntegreerde aanpak

De provincie werkt met haar kerkenbeleid op een participatieve en geïntegreerde manier. Een geïntegreerde aanpak laat toe om op zeer korte termijn inzichten te krijgen in geïntegreerde oplossingen die bovendien maximaal verder bouwen op de kennis van de stakeholders (inwoners samen met experts). In co-creatie worden oplossingsscenario's bedacht op basis van de echte behoeften van de betrokken stakeholders.

Het vinden van andere zinvolle en betaalbare bestemmingen voor kerken ligt niet voor de hand. Bovendien is het belangrijk dat transformaties van kerken niet alleen doordacht maar ook op een gevoelige en kwalitatieve manier gebeuren. De afgelopen jaren werden er reeds heel wat initiatieven genomen rond de her- en nevenbestemming van kerkgebouwen met ieder zijn voor- en nadelen.

Bij klassieke herbestemmingsstudies wordt het ruimtelijk luik vaak te eenzijdig en te veel in detail uitgewerkt. Het is interessanter om het ontwerpwerk in de eerste fase te reduceren en aan te vullen met input van mogelijke geïnteresseerde gebruikers, onderzoek naar verdienmodellen, exploitatie structuren, ... Een potentiële valkuil bij participatieve processen is om tijdens het proces geen ontwerpexpertise te betrekken. Ontwerpexpertise biedt de kans om de scenario's die in de werksessies naar boven komen al eens te verbeelden, op hun haalbaarheid te onderzoeken, en de kwaliteit ontwerpend te onderzoeken en zo mogelijk te verhogen.

Daarnaast is het financiële luik vaak een struikelblok bij her- of nevenbestemming. Parochiekerken zijn vaak monumentale gebouwen waar een behoorlijk kostenplaatje aan verbonden is, zowel voor renovatie, dagelijks gebruik als duurzaam onderhoud. Aangezien 41% van de kerken behoort tot de categorie van beschermd erfgoed, betekent dat initiatiefnemers bij aanpassingen rekening moeten houden met de consequenties en randvoorwaarden die dat voor dat statuut met zich meebrengt. Het is absoluut noodzakelijk tijdig de nodige advies- en vergunningsprocedures op te starten, wat een langere doorlooptijd kan inhouden.

Vooraf de stap naar effectieve uitvoering blijkt niet vanzelfsprekend. Daarom is een geïntegreerde aanpak nodig waarbij participatieve processen worden afgewisseld met ontwerpend onderzoek, onderzoek naar verdienmodellen, exploitatiestructuren, ...

Een geïntegreerde aanpak heeft ook de potentie om de herbestemming van een kerk als een hefboom te gebruiken in lopende processen van economische, sociale, culturele en milieutechnische ontwikkeling. Door deze koppeling te maken, kan ook de financiering van deze processen bijdragen in een systeem van gedeelde waardecreatie. Deze theorie, het 'upstream model' genoemd, werd ontwikkeld in het rapport 'Cultural Heritage Counts for Europe (CHCFE)⁷. Deze manier van denken zorgt voor een win-win situatie voor zowel de duurzame ontwikkeling als de ontwikkeling van het cultureel erfgoed.

De provincie wil de transformaties van kerken ondersteunen op een participatieve en geïntegreerde manier waarbij de herbestemming van een kerk een hefboom kan zijn in lopende processen van economische, sociale, culturele en milieutechnische ontwikkeling. We zetten daarbij in op:

01

Een **begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek** naar de toekomst-mogelijkheden als her- of nevenbestemming.

02

Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen voor de her- of nevenbestemming van kerken.

03

Kennisontwikkeling en kennisdeling in samenwerking met kerkelijke en burgerlijke overheden, burgers, de financiële sector, de onderzoekswereld en bedrijven om de kerken een steviger en duurzamer sociaal fundament te geven door:

a. **Kennis op te bouwen** over mogelijke ontwikkelrichtingen van religieuze gebouwen en hun functie in een gemeenschap;

b. **Kennis te delen** door mensen met elkaar in contact te brengen, te inspireren, verschillende belangen te verbinden en trajecten op elkaar af te stemmen.

⁷ Dit rapport werd gepubliceerd in 2015 en toont de vele voordelen van erfgoed aan voor de Europese economie maatschappij, cultuur en milieu. <https://www.europanostra.org/our-work/policy/cultural-heritage-counts-europe/>.

3. INSTRUMENTEN

De provincie Antwerpen beschikt over een investeringskrediet om uitvoering te geven aan haar kerkenbeleid. De provincie wil dat budget inzetten voor de subsidiëring van bestemmingsonderzoeken binnen een provinciaal kercentraject en voor het verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen. Het budget voor beide subsidiekanalen samen bedraagt 350.000 euro in 2021, 500.000 euro in 2022 en 1.000.000 euro in 2023, 2024 en 2025.

3.1 Een begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek

Steden, gemeenten, kerkbesturen, vzw's en stichtingen kunnen een beroep doen op begeleiding bij een bestemmingsonderzoek voor de her- of nevenbestemming van een parochiekerk. Dit is een aanbod voor lokale (kerk-)besturen die samen met inwoners willen onderzoeken wat het toekomstig gebruik van het kerkgebouw kan zijn en of concrete suggesties voor het toekomstig gebruik van een kerkgebouw op een kwalitatieve en betaalbare manier uitvoerbaar zijn. De provincie komt ter plaatse met een speciaal hiertoe aangesteld multidisciplinair team. Het team zal een bestemmingsonderzoek uitvoeren en een participatief proces begeleiden in samenwerking met de provincie Antwerpen. Samen met een lokale kerngroep wordt in 6 fases (zie 3.1.3 Methodiek bestemmingsonderzoek) gezocht naar de toekomstmogelijkheden als neven- of herbestemming voor de kerk. Het bestemmingsonderzoek bestaat uit:

- Onderzoek van de site (**fase Observeren**)
- Onderzoek van het potentieel (**fase Definiëren en Idee-vorming**)
- Ontwerpend onderzoek (**fase Prototype**)
- Participatief traject (**doorlopend**)

Er wordt gemikt op een timing van 1 jaar om tot een gedragen en budgettair becijferd integraal voorstel te komen.

3.1.1 Multidisciplinair team

Voor de begeleiding bij het bestemmingsonderzoek wordt een multidisciplinair team aangesteld dat in samenwerking met de adviseur kerken van de provincie Antwerpen het bestemmingsonderzoek kan uitvoeren en een participatief proces kan begeleiden en bereid is een co-creatief proces te lopen, gebaseerd op dialoog en experiment. Het team vertrekt daarbij vanuit het provinciale kader *-verkennen, bedenken en doen-* (zie 3.1.3 Methodiek bestemmingsonderzoek) maar kan daarbij zelf ook nieuwe ideeën aanreiken qua aanpak en methodiek.

De provincie zal hiervoor een raamovereenkomst voor 4 jaar afsluiten met een (of meerdere) multidisciplinair(e) team(s) waar het lokale (kerk-)bestuur beroep op kan doen. De opdracht bestaat uit een participatieluik en een ontwerpluik.

De teams stellen zichzelf samen (via onderaannemers of samenwerkende bedrijven) op basis van de gevraagde expertises. De volgende expertises zijn vereist voor het bestemmingsonderzoek:

- Bouwhistorisch en materieel-technisch onderzoek
- (Religieus) onroerend erfgoed
- Een sterk ontwerpend vermogen op architecturaal vlak (om de haalbaarheid te kunnen onderzoeken en materiaal aan te leveren voor het participatief traject)
- Verantwoordelijk voor de juiste participatietechnieken en de begeleiding ervan
- Vertaling van de doelstellingen van het traject naar een logisch proces met contactmomenten, overleg, workshops...

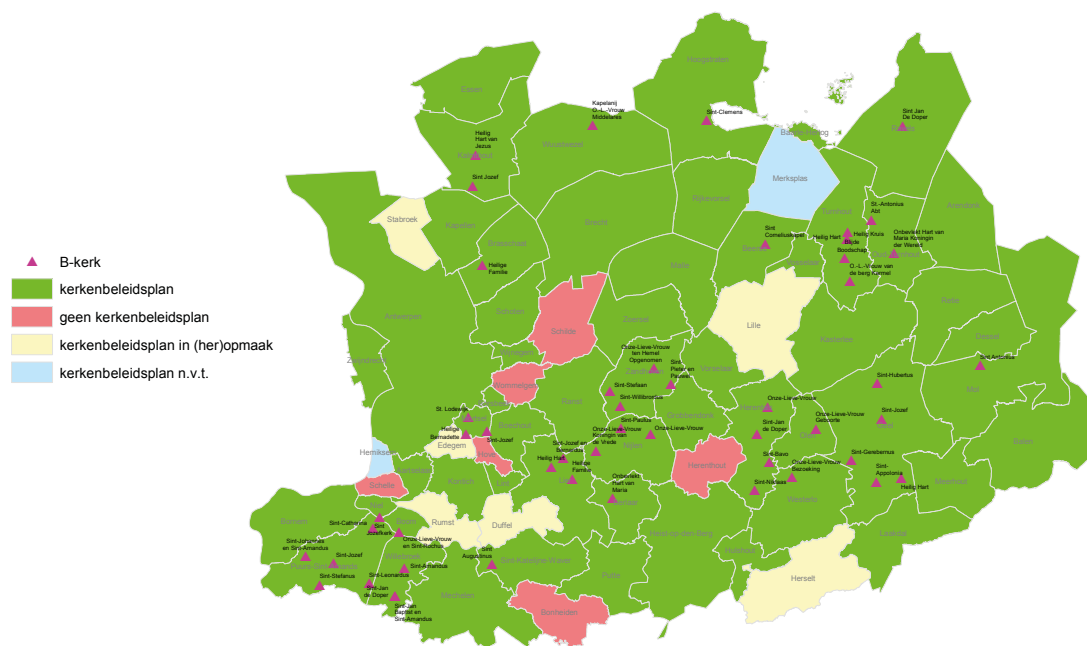
3.1.2 Procedure aanvraag begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek

1. De lokale overheid, kerkbesturen, vzw's en stichtingen kunnen een aanvraag indienen voor een begeleid en gesubsidieerd bestemmingsonderzoek via een reglementssubsidie voor bestemmingsonderzoek binnen kerkentraject van de provincie Antwerpen. De provincie lanceert jaarlijks minimaal één oproep voor kandidaatstelling.
2. Indien de aanvrager geselecteerd is voor een bestemmingsonderzoek door de provincie Antwerpen, wordt de subsidie toegekend om het bestemmingsonderzoek te cofinancieren. Het maximale subsidiebedrag is 40.000 euro en het maximale cofinancieringspercentage is 80%. Cumulatie van steun is mogelijk (zie 3.2.2 Cumulatie van steun).
3. De subsidiertrekker bestelt een bestemmingsonderzoek bij het multidisciplinaire team dat werd aangesteld binnen een raamovereenkomst die hiertoe door de provincie Antwerpen wordt georganiseerd.

Dit aanbod focust zich op gemeente- en kerkbesturen die in hun kerkenbeleidsplan een parochiekerk of kapelanj als B-kerk hebben gedefinieerd en op korte termijn (binnen de vijf jaar na het schrijven van het kerkenbeleidsplan) neven- of herbestemming onderzocht dient te worden.

De lange termijnvisie in het kerkenbeleidsplan is geen afgewerkt plan maar een dynamisch proces, gebaseerd op lokaal overleg met de kerkbesturen en parochies waardoor er B-kerken kunnen bijkomen of wegvallen. Volgens de huidige stand van zaken gaat het om 102 B-kerken (waarvan 30-tal concrete plannen). Daarvan bevinden er zich 50 kerken in Beerse, Berlaar, Boom, Brasschaat, Geel, Herentals, Hoogstraten, Kalmthout, Lier, Mol, Mortsel, Niel, Nijlen, Olen, Oud-Turnhout, Puurs - Sint-Amands, Ravels, Sint-Katelijne-Waver, Turnhout, Westerlo, Wuustwezel en Zandhoven (zie *Figuur 14 Stand van zaken 11/12/2020 toekomstvisie B-kerken in de provincie Antwerpen*). 11 B-kerken bevinden zich in de stad Mechelen (zie *Figuur 15 Stand van zaken 9/2/2021 toekomstvisie B-kerken in de stad Mechelen*) en 41 in de stad Antwerpen (zie *Figuur 16 Stand van zaken 9/2/2021 toekomstvisie B-kerken in de stad Antwerpen*).

Figuur 14 Stand van zaken 11/12/2020 toekomstvisie B-kerken in de provincie Antwerpen

3.1.3 Methodiek bestemmingsonderzoek

De aanpak van een bestemmingsonderzoek baseert zich o.a. op die van het upstream model (CHCFE, 2015), het project *Kerk als dorpsknooppunt* (Innovatiesteunpunt en RURANT, 2020) en het draaiboek *alternatieve ontwikkelings- en financieringsmodellen voor moeilijk te herbestemmen erfgoed* (Miss Miyagi in opdracht van de stad Leuven, 2019). De aanpak vertrekt vanuit één werkkader met **drie stappen: verkennen, bedenken en doen**.

Elke stap focust zich op een andere doelstelling om al doende toe te werken naar een nieuwe invulling voor een kerkgebouw. Deze manier van werken bouwt verder op het gebruik van bestaande modellen zoals Design Thinking⁸, Human-Centered Design dat aan de basis ligt van Design Thinking en de LCD Toolkit van Demos⁹. Bij design thinking staan de stakeholders centraal in het ontwerpproces. In co-creatie worden oplossingsscenario's bedacht op basis van de echte behoeften van de betrokken stakeholders.

De verschillende stappen *verkennen, bedenken en doen* geven de drie grote taken weer. Ze vormen niet per definitie een lineair proces maar eerder een iteratief proces. Bij een iteratieve aanpak ga je stapje voor stapje verder en gebruik je voortschrijdend inzicht in een volgende fase. In co-creatie (inwoners en multidisciplinaire team) worden zo op zeer korte termijn werkbare oplossingen bedacht op basis van de echte behoeften van de betrokken stakeholders. (zie *Figuur 17 Iteratief proces*).

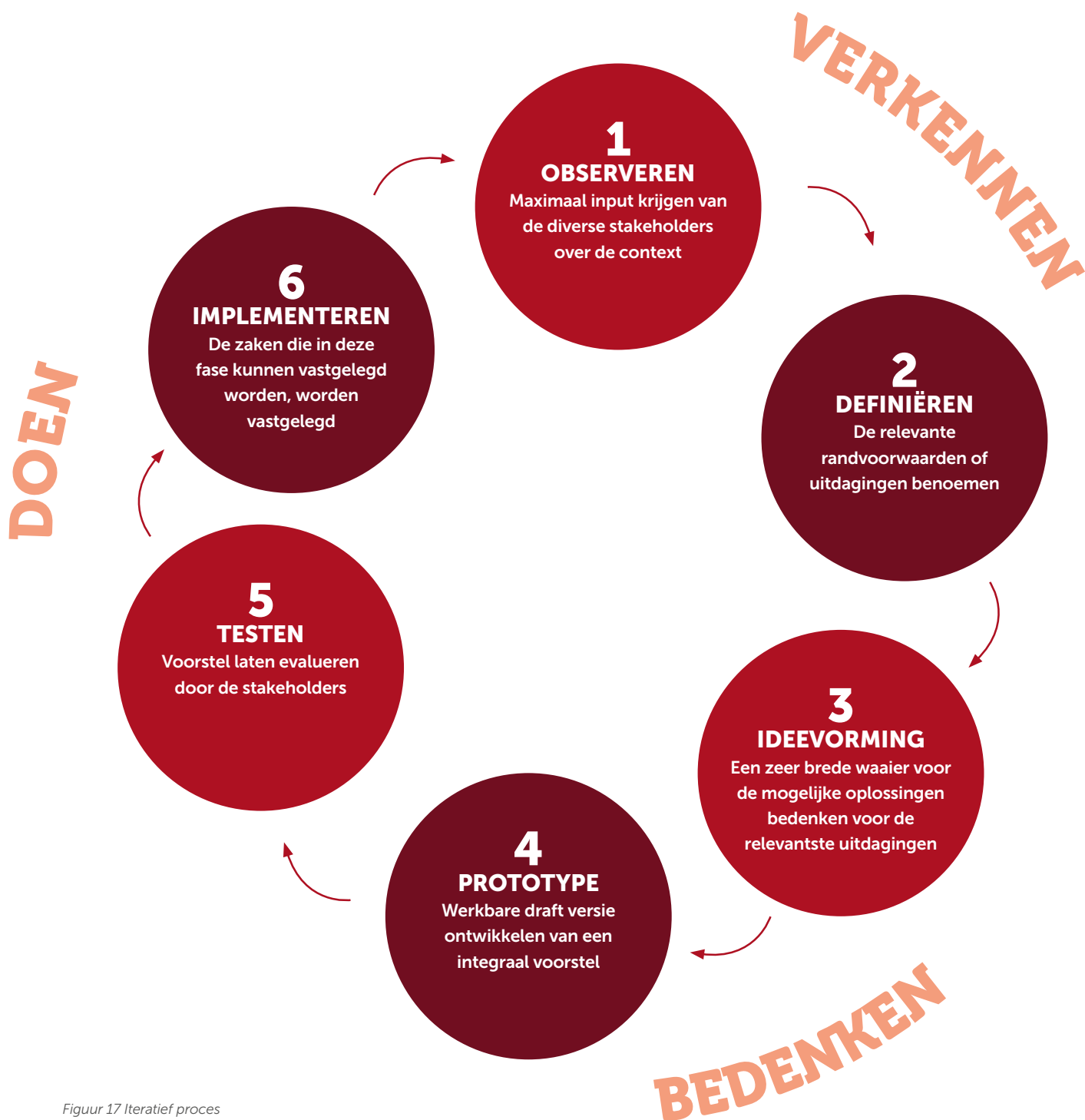
Elke stap bestaat telkens uit (1) **een divergente inputfase**, waar we maximaal input krijgen van de inwoners en inzetten op de lokale kennis en (2) **een convergente verwerkingsfase** die voortbouwt op de input en kennis van de stakeholders. Zo komen we tot 6 fasen:

- 1. Observeren:**
maximaal input krijgen van de diverse stakeholders over de context
- 2. Definiëren:**
de relevante randvoorwaarden of uitdagingen benoemen
- 3. Idee-vorming:**
een zeer brede waaier van mogelijke oplossingen bedenken voor de relevantste uitdagingen
- 4. Prototype:**
een werkbare 'draft' versie ontwikkelen van een 'integraal' voorstel
- 5. Testen:**
het voorstel laten evalueren door de stakeholders
- 6. Implementeren:**
de zaken die in deze fase vastgelegd kunnen worden, worden vastgelegd

⁸ Meer info bv. Op <https://designthinkingworkshop.nl/design-thinking-methode>

⁹ <https://demos.be/kenniscentrum/methodiek/human-centred-design-hcd-toolkit>

Figuur 17 Iteratief proces

Hierna worden de verschillende stappen binnen een kerkentrajec in detail toegelicht. Uitleg over de meeste van de werkvormen die volgen, is terug te vinden in de databank van de Ambrassade¹⁰, 'Het groot werkvormenboek' van Angela Talen, Sasja Dirkse-Hulscher en Maaïke Kester en in het Draaiboek alternatieve ontwikkelings- en financieringsmodellen voor moeilijk te herbestemmen erfgoed¹¹.

¹⁰ <https://ambrassade.be/nl/kennis/werkvormen>

¹¹ https://issuu.com/missmiyagi.eu/docs/20191105_alternatieve_ontwikkelings-_en_financieri

VERKENNEN

OBSERVEREN
★ Analyse
★ Startmoment

VERKENNEN

DEFINIËREN
★ WS1 kerngroep
★ Synthese

1

OBSERVEREN

Maximaal input krijgen van
de diverse stakeholders
over de context

1. Observeren

In een eerste fase wordt zo veel mogelijk informatie verzameld om de situatie rond het kerkgebouw in zijn geheel te verkennen. Dit omvat verschillende aspecten zoals: Wie is de eigenaar? Welke noden en behoeften spelen er in het dorp of de wijk en bieden mogelijks opportuniteiten voor het kerkgebouw? Wie is vandaag allemaal betrokken en wie moeten we nog betrekken? Wie moet mee aan het stuur zitten? Wie gebruikt de kerk, hoe

vaak en waarvoor? Welke gevoeligheden zijn er? Wat ligt er allemaal in de buurt van het gebouw? Wat zijn de krijtlijnen van het bisdom? Welke erfgoedregels gelden? Wat is de staat van het gebouw? Welke ontwikkelingen spelen er in de ruime omgeving?

Daarom wordt een traject voorafgegaan door een **grondige analyse**. De analyse bestaat uit verschillende onderzoeken die afhankelijk van het type kerk en de graad van complexiteit nodig zijn:

A. Inventaris

Een grondige inventarisatie start met een gedetailleerde opmeting van de erfgoedsite. Digitale plannen van de verschillende plattegronden, de gevels, de snedes en de omgeving bieden de mogelijkheid om tijdens het onderzoek te werken met concrete afmetingen van ruimten en vloerhoogten. Het lokale (kerk-)bestuur staat zelf in voor het ter beschikking stellen van de beschikbare gegevens en digitaal planmateriaal van het kerkgebouw. Des te concreter de aangeleverde informatie, des te beter een inschatting kan gemaakt worden van eventuele probleempunten bij een herbestemming. Bij de opmeting wordt ook een uitgebreid fotodossier samengesteld om de bestaande toestand vast te leggen.

B. Analyse van de erfgoedwaarden

Erfgoedwaarden bepalen doe je met een **waardestelling**. Voor deze waardestelling kan je beroep doen op de waarderingsmethodiek van het Agentschap Onroerend Erfgoed (<https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/HAOE/20/HAOE020-001.pdf>). Bij beschermde gebouwen vind je de waardestelling aangegeven in het beschermingsbesluit en/of in het beschermingsdossier. Een bescherming door de Vlaamse Overheid "waardeert" het erfgoed in Vlaamse context. Een kerk kan echter ook bovenlokaal of lokaal een zekere erfgoedwaarde hebben. Ook voor niet beschermde, vastgestelde of niet-vastgestelde

gebouwen is het dus zinvol dergelijke waardering op te stellen. Een historisch, bouwhistorisch en kunsthistorisch onderzoek naar het gebouw en zijn inboedel (of het verzamelen van de aanwezige literatuur en studies op dit vlak) zijn een aangewezen voorbereiding van dergelijke waardering van de erfgoedaspecten en de cultuurgoederen.

C. Analyse van de onderhoudstoestand van het gebouw en zijn waardevolle interieurelementen

De bouwtechnische analyse brengt de bouwconstructie in kaart van het gebouw. Dit biedt inzicht in de constructieve logica van het gebouw, van de dakstructuur tot de funderingen. Naast de constructieve analyse omvat de bouwtechnische analyse ook een diagnose van de toestand van de site. Een rapport van Monumentenwacht is een voorbeeld van een uitgebreide diagnosesnota, die ook de dringendheid van de werken aangeeft. Tenslotte dient er ook aandacht te zijn voor de onderhoudsproblematiek van de waardevolle interieurelementen. Dergelijke analyse gebeurt best door een interdisciplinair team, het provinciebestuur biedt met Monumentenwacht aan erfgoedeigenaars of -beheerders (via een betalend lidmaatschap) hier ondersteuning.

Een integrale inspectie door Monumentenwacht biedt een uitgebreide diagnosesnota, die niet alleen de (eventuele) bouwkundige mankementen maar ook de onderhoudstoestand van de waardevolle interieurelementen in kaart brengt, in het bijzonder vaste afwerkingen en roerend erfgoed. Om een goed idee van de bewaaromstandigheden te verkrijgen worden de nodige klimaatmetingen uitgevoerd. Tenslotte wordt ook de dringendheid van de werken aangegeven.

Een team dat zowel het interieur als de bouwschil bekijkt, garandeert een grondige en integrale aanpak. Zo'n integrale inspectie van Monumentenwacht vindt idealiter plaats in de observatiefase na de waardestelling van de interieurelementen en een eventuele selectie. Want in de regel worden alle elementen bekeken omdat bv. een schimmelaantasting zowel waardevolle als niet-waardevolle delen kan treffen.

D. Ruimtelijke analyse

De ruimtelijke analyse van de kerk en de ruimere context geeft het huidige gebruik van de site en zijn omgeving weer zoals circulatiepatronen binnen het gebouw, bereikbaarheid, nabijgelegen faciliteiten (kerkhof, café, school, parochiecentrum), groen-blauwe netwerken...

E. Dorpsanalyse

De provincie Antwerpen ontwikkelde samen met de Universiteit Antwerpen een analyse-instrument om na te gaan wat de veerkracht van een bepaald dorp is op basis van tien thema's zoals sociale cohesie, mobiliteit, zorg, klimaat en energietransitie. Dit instrument wordt ingezet binnen het dorpenbeleid en vormt de start van een 'veerkrachtig dorpentraject'. De analyse omvat enerzijds een statistische analyse en anderzijds informatie uit diepte-interviews met sleutelfiguren in het dorp. Dit zijn inwoners die vanuit hun rol (bv. schooldirecteur, cafébaas) een breder zicht hebben op wat leeft in het dorp.

Ook binnen het kerkenbeleid wordt deze analyse uitgevoerd door de adviseur kerken. Een kerkgebouw kan immers een antwoord bieden op vragen en noden die er in een (dorps) gemeenschap zijn: nood aan ontmoetingsruimte, terughal van economische activiteiten en voorzieningen...

Daarnaast worden in deze fase ook actoren bevraagd die input kunnen geven of een rol kunnen spelen bij de her- of nevenbestemming.

Al deze informatie wordt in een analysenota gegoten door de adviseur kerken van de provincie Antwerpen. De informatie wordt op zeer verschillende manieren verzameld door de adviseur kerken en het multidisciplinair team:

- Sitebezoek
- Interviews sleutelfiguren (aan de hand van thema's dorpsanalyse en persoonlijke ervaringen of appreciaties van gebruikers en burens, historische anekdotes)
- Focusgroep gemeentelijke ambtenaren en bevoegde schepen(en) en burgemeester)
- Navraag interne diensten provincie Antwerpen
- Fotografisch verslag
- Relevantie info uit o.a.:
  - Provincies in cijfers
  - Gemeentemonitor
  - Ruimtekompass
  - Bestuurskrachtmonitor,
  - Kerkenbeleidsplan
  - Vastgoedbeleid van de gemeente
  - Ruimtelijke uitvoeringsplannen,..
- Alle beschikbare documenten i.v.m. het gebouw (archief, opmetingsplannen, eigendomsdocumenten, kadastrale gegevens en oude foto's of plannen., ..)

Daarnaast wordt een **startmoment** georganiseerd (door participatiemedewerker van het multidisciplinaire team i.s.m. adviseur kerken van de provincie). Op een infomarkt waarvoor alle inwoners van het dorp of de wijk en andere geïnteresseerde stakeholders worden uitgenodigd, krijgen ze informatie over de volgende stappen van het traject en kunnen de aanwezigen hun eerste ideeën geven en ervaringen uitwisselen voor een nieuwe invulling van de kerk. Deze input geeft inzicht in de kansen en mogelijkheden die er liggen in de gemeenschap.

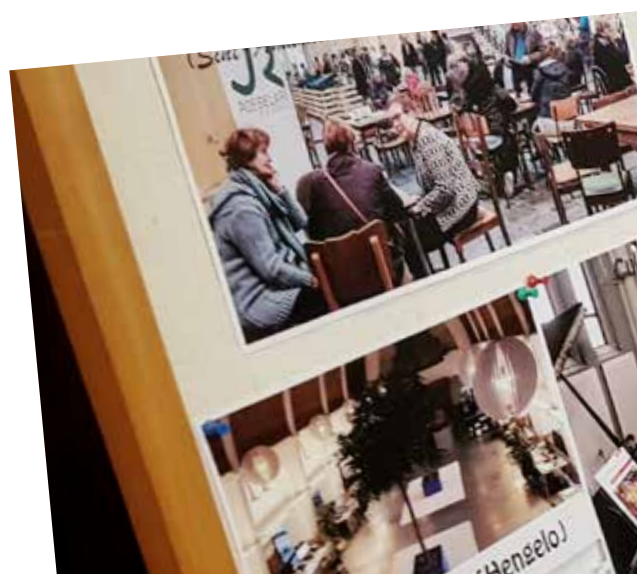
In deze fase wordt (door participatiemedewerker van het multidisciplinaire team i.s.m. adviseur kerken van de provincie) ook een kerngroep en

een beleidsgroep samengesteld die het proces lokaal aanstuurt en knopen doorhakt. Vanuit gesprekken met sleutelfiguren, tijdens focusgroep met ambtenaren en beleidsmakers en op het startmoment worden geïnteresseerden gezocht.

De **kerngroep**, die het proces aanstuurt, bestaat best uit afgevaardigden van:

- De vertegenwoordigers van de kerkelijke overheid (mogelijks stafmedewerker vicariaat) en vertegenwoordigers van de pastoresploeg, de kerkraden en de parochieteams;
- De vertegenwoordigers van de gemeente met een diversiteit aan betrokken ambtenaren en beleidsmakers. Expertise inzake de 'hardware' (financiën, grondgebonden zaken, gebouwen, onderhoud, beheer, etc.) moet gekoppeld worden aan de 'software' (mensgebonden diensten, voornamelijk in functie van toekomstig gebruik zoals jeugd, senioren, participatie, sport, cultuur, enz...).
- Sleutelfiguren (lokale school, betrokken vereniging...)
- indien nodig ook aangevuld met externe expertise

De **beleidsgroep**, die de knopen doorhakt, bestaat uit een selectie van vertegenwoordigers van de kerkelijke (mogelijks vicaris of de adjunct van de vicaris in zijn opdracht, deken of de deken-assistent in zijn opdracht) en de lokale overheid (mogelijks Burgemeester, bevoegde schepen en).

2 DEFINIËREN

De relevante
randvoorwaarden of
uitdagingen benoemen

2. Definiëren

Alle analyses samen geven een beeld van de afmetingen van de kerk en de eventuele andere gebouwen op de site, de vaak complexe geschiedenis, en de waarden die er vanuit historisch en vanuit gebruiksperspectief aan toegekend kunnen worden. In de tweede fase wordt een **synthesenota** gemaakt (door adviseur kerken van de provincie i.s.m. het multidisciplinaire team) die uit de grote hoeveelheid informatie de eigenheid van het

kerkgebouw en de belangrijkste uitdagingen voor de kerk en het dorp of de wijk destilleert, die de sleutel vormen voor een succesvolle her- of nevenbestemming.

Het is belangrijk om hier reeds multidisciplinair te werken en inzicht te geven in de volgende thema's:

- Programmatorisch (welke activiteit(en) zijn er, wat kan er)
- Ruimtelijk (wat is er, wat kan er)
- Technisch/structureel
- Waardevolle erfgoedelementen en –kenmerken
- Financieel
- Exploitatie (beheer)
- Juridisch

Het is belangrijk om een zo volledig mogelijk inzicht te krijgen in de randvoorwaarden en uitdagingen vóór er aan ideevorming gedaan wordt. Al deze info wordt in een **synthesenota** gegoten door de adviseur kerken en de provincie Antwerpen die wordt afgetoetst bij de kern- en beleidsgroep.

Interessante methoden:

- Stakeholderanalyse
- Rollenoefening
- SWOT-analyse
- Appreciative Inquiry

BEDENKEN

IDEEVORMING

- ★ WS 2
- ★ Inspiratieuitstap
- ★ WS 3
- ★ WS 4

BEDENKEN

PROTOTYPE

★ herbestemmingsscenario's

3. Idee-vorming

In deze fase komt de lokale gemeenschap onder begeleiding van het multidisciplinair team en de adviseur kerken tot concrete oplossingen en ideeën vertrekkende van de informatie uit de synthesenota. In vier werksessies en mogelijks een digitale of fysieke inspiratie uitstap met de inwoners kan er vanuit aanknopingspunten en opportuniteiten gericht gebrainstormd worden. Na de sessies liggen er enkele realistische mogelijke ideeën voor toekomstige invulling op tafel.

Wanneer we het potentieel van de bestemming onderzoeken, bekijken we ten eerste naar welke activiteiten vraag is in de regio, zowel op lokaal als op bovenlokaal niveau, door te kijken hoe de kerk een bijdrage kan leveren aan de verschillende pijlers van duurzame ontwikkeling (economische ontwikkeling, sociale ontwikkeling, culturele ontwikkeling en milieu-technische ontwikkeling). Ten tweede gaan we na op welke manier de activiteiten ook een meerwaarde voor het kerkgebouw betekenen. De toekomstige invulling moet namelijk goed aansluiten bij de eigenschappen van de kerk zodat de uiteindelijke invulling zowel het gebouw als de lokale gemeenschap recht zal aandoen.

Specifiek aan brainstormen is dat inwoners uitgedaagd worden om vrij en creatief zo veel mogelijk ideeën te genereren, ook als ze niet realistisch zijn. Elkaars ideeën worden bevraagd, gecombineerd en versterkt. Naast het creëren van ideeën wordt ook telkens onderzocht welke stakeholders betrokken moeten worden om het idee te kunnen realiseren.

Interessante methoden:

- Inspiratie uitstap
- Worldcafé
- Appreciative inquiry
- SWOT-analyse
- COCD
- Rollenspel
- Wat als... (scenariodenken / doemdenken)
- Speeddate
- Klankbordgroep
- Upstream workshop¹²
- Werkbanken

¹⁰ De theorie van het 'upstream model' werd ontwikkeld in het rapport Cultural Heritage Counts for Europe (CHCFE). <https://www.europanostra.org/our-work/policy/cultural-heritage-counts-europe/>.

4

PROTOTYPE
Werkbare draft versie
ontwikkelen van een
integraal voorstel

4. Prototype

De zeer diverse ideeën uit de werksessies worden verwerkt tot 3 ontwerpscenario's met aanduiding van verschilpunten op vlak van functionaliteit, exploitatie- en investeringskost. De ontwerpscenario's hebben om (1) inwoners te inspireren over wat kan en anderzijds (2) inzicht te geven in wat mag.

In een volgende fase worden de 3 ontwerpscenario's gepresenteerd aan een grotere groep stakeholders (*inwoners van het dorp en andere geïnteresseerde stakeholders*) tijdens een **toonmoment** waarop ze feedback kunnen geven.

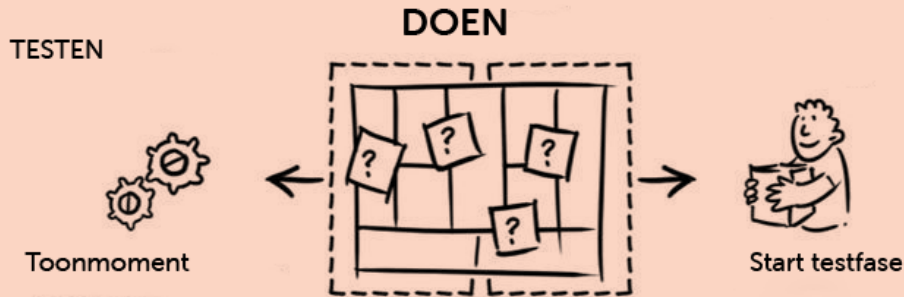
De beleidsgroep kiest het definitieve scenario op basis van de voorkeur van de inwoners en de conclusies in het eindrapport (het potentieel van de bestemmingen, de financiering van het project, de kostprijs van het beheer en exploitatie, eventuele inkomsten en eventuele randvoorwaarden).

Het multidisciplinair team werkt één door de beleidsgroep geselecteerd ontwerpscenario uit met bijhorende kostenraming en formulering van de randvoorwaarden met betrekking tot de haalbaarheid van het project. Het multidisciplinair team verwerkt deze conclusies in een gevisualiseerd eindrapport onder de vorm van een nota die bestaat uit een helder gestructureerde tekst begeleid met schema's en plannen ter verduidelijking van de keuzes en motivaties van de genomen opties.

Indien overgegaan wordt tot implementatie, stelt het multidisciplinair team ook een projectdefinitie op. De projectdefinitie is de doorvertaling van het eindrapport in een inhoudelijk kader waarin de ambities en verwachtingen van de bouwheer worden beschreven, zoals de stedenbouwkundige betekenis, de historische verbondenheid, de publieke toegankelijkheid en de duurzaamheid. De projectdefinitie beschrijft de ontwerpogave die in een volgende fase door een opnieuw aan te stellen ontwerper, moet uitgewerkt worden. De projectdefinitie wordt aangevuld met de opsomming van de specifieke regel- en wetgeving met betrekking tot de opdracht en het programma van eisen.

DOEN

5. Testfase

Indien relevant, maken de inwoners nadien ook kennis met een **testfase** waarin eerste concepten voor de toekomstige invulling worden uitgetest. Ze kunnen hier ook aangeven of er interesse is om een verdere bijdrage (als gebruiker, vrijwilliger, investeerder...) te leveren aan de her- of nevenbestemming.

Tijdens een testfase wordt de visie verder scherp gesteld door ervaringen op te doen? Dergelijke testfases inbrengen zijn verrijkend om het idee verder uit te werken, eventuele weerstand te verminderen en maken snel duidelijk wat allemaal nodig is om dit effectief te realiseren. Bovendien kunnen testfases uitgroeien tot een **tijdelijk gebruik** in afwachting van de effectieve, grotere her- of nevenbestemming die vaak nog vele infrastructurele aanpassingen vergt en dus nog wel op zich laat wachten.

De provincie voorziet in deze fase begeleiding van het kernteam bij de opstart van een testfase. In een viertal sessies (bijvoorbeeld 1 keer per maand) wordt de kerngroep op weg geholpen in hun taken om nu effectief zelfstandig werk te maken van de realisatie: Wat nu met financiering? Welke competenties ontbreken er in onze groep? Welke beheersstructuur is het meest geschikt voor ons concept? Welke goedkeuringen hebben we nodig? Afhankelijk van de noden, nodigt de provincie een expert uit (bv een expert rond beheersvormen, een crowdfunding organisatie,...). In de raamovereenkomst wordt optioneel prijsgevraagd voor procesbegeleiding voor deze sessies.

Daarnaast voorziet de provincie hier een **subsidiekanaal voor aanpassingsinvesteringen** om investeringen die nodig zijn voor een tijdelijk gebruik zoals verwarming, sanitair, keuken, schrijnwerk wand enzovoort te (co)financieren (zie 3.2 Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen).

Interessante methoden:

- Tijdslijn + mijlpalenplan
- Rollenoefening

Zo werd tijdens het project 'Kerk als dorpsknooppunt' in Sint Jozef (Rijkevorsel) tijdens een testfase onderzocht of het idee om de kerk in te zetten als een overdekte dorpshal ook levensvatbaar was. Aangezien het om een nevenbestemming ging, werd er ook getest of het tegelijkertijd mogelijk was om in een kleinere ruimte de mis te vieren. De kerk van Sint Jozef (een dorp zonder winkel) werd dankzij de testfase een afhaalpunt voor de Buurderij (zie ook www.boerenenburen.be) en de parochianen ervaarden de voordelen van kleiner, intiemer misvieren.

6 IMPLEMENTEREN

De zaken die in deze fase kunnen vastgelegd worden, worden vastgelegd

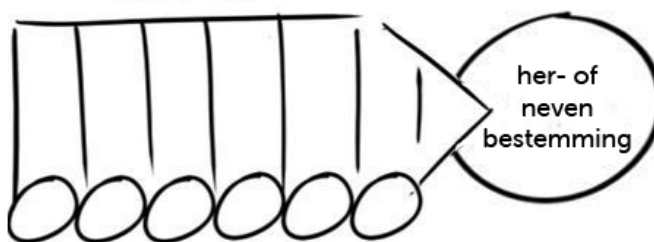
6. Implementeren

In de laatste fase worden het herbestemmingscenario concreet gemaakt met reële coalities van geïnteresseerde gebruikers, investeerders... De provincie voorziet in deze fase een **subsidiekanaal voor aanpassingsinvesteringen** om de uitvoering van de herbestemming te (co)financieren (zie 3.2 Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen)

Interessante methoden:

- Tijdslijn + mijlpalenplan
- Rollenoefening
- Leerplan
- Klankbordgroep/Stuurgroep

IMPLEMENTEREN

3.2 Verstrekken van subsidies voor aanpassingsinvesteringen

De provincie voorziet naast de subsidiëring van de bestemmingsonderzoeken ook een subsidiekanaal voor aanpassingsinvesteringen voor de uitvoering van een her- of nevenbestemming.

Onder deze projecten vallen aanpassingsinvesteringen om de her- of nevenbestemming tijdelijk en in prototype te testen of permanent uit te voeren. Studies voor her- of nevenbestemming, zuivere renovatie en aankoop zijn **niet** subsidiabel.

De projecten moeten een maatschappelijk meerwaarde creëren waarbij de nieuwe invulling de veerkracht van het dorp of de wijk vergroot, omdat ze een antwoord biedt op ontbrekende basisvoorzieningen, ontmoetingsruimte, cultuurbeleving, woonnoden, basisdienstverlening, ... De projecten moeten breed gedragen zijn en vertrekken vanuit noden en behoeften van de gemeenschap. Een participatietraject met de betrokken stakeholders werd doorlopen. Bij aanvraag wordt aangetoond met wie en op welke manier een participatietraject werd doorlopen en wat de resultaten zijn. Enkel een professionele aanpak met voldoende bereik en resultaten kan leiden tot verdere ondersteuning van de provincie.

3.2.1 Procedure aanvraag subsidies

Via een reglementssubsidie voor aanpassingsinvesteringen kunnen investeringsprojecten voor her- of nevenbestemming van kerken en kapelanjien in de provincie Antwerpen ingediend worden. De provincie lanceert jaarlijks minimaal één oproep.

- Dit kunnen investeringsprojecten zijn volgende uit de kerkentrajecten maar ook andere her- of nevenbestemmingsprojecten van beschermde en niet-beschermde parochiekerken of kapelanjien in de provincie Antwerpen.
- Investeringsprojecten voor een pastorie of klooster kunnen enkel in aanmerking komen indien de pastorie of het klooster fysiek verbonden is met de parochiekerk die her- of nevenbestemd wordt of indien de pastorie of het klooster een noodzakelijke bijdrage levert aan de her- of nevenbestemming van de kerk. Kloosterkerken komen niet in aanmerking.
- Een commerciële invulling is niet subsidiabel, de provinciale tussenkomst beperkt zich tot het publieke gedeelte van de totale projectkost.

De investeringsprojecten kunnen gaan van relatief kleine investeringen van bijvoorbeeld 10.000 euro voor een verwarmingsketel tot grotere investeringen van bijvoorbeeld 350.000 euro voor een box-in-box constructie¹³.

Het maximale subsidiebedrag is 250.000 euro en het maximale cofinancieringspercentage is 75%.

¹³ Bij een box-in-box constructie wordt de buitenschil van het gebouw bewaard, terwijl in het gebouw een box wordt gebouwd. Dit werd bijvoorbeeld toegepast bij de herbestemming van de kerk in Mol Donk.

Subsidieaanvragers dienen voorafgaand aan indiening een advies in te winnen bij de provinciale KwaliteitsKamer, tenzij de beoordelingscommissie anders beslist. De KwaliteitsKamer¹⁴ adviseert subsidieaanvragers en zorgt zo voor een positieve impact op de (beeld)kwaliteit die investeringsprojecten zullen hebben. Het advies van de KwaliteitsKamer is verplicht, maar niet bindend. Het is wel bepalend voor de beoordeling van de projectvoorstellen door de beoordelingscommissie. Voor bepaalde investeringsprojecten (zoals bijvoorbeeld het vervangen van een verwarmingsketel) kan de beoordelingscommissie beoordelen dat voorafgaand advies van de Kwaliteitskamer niet nodig is.

3.2.2 Cumulatie van steun

Om de uitvoering van een neven-of herbestemming te financieren zal het vaak nodig zijn om fondsen samen te brengen. Naast het investeringskrediet van de provincie Antwerpen kan financiering ook uitgaan van de lokale overheid, Participatiemaatschappij Vlaanderen (PMV¹⁵), plattelandssubsidies als PDPO, Europese subsidies (EFRO, Interreg, ...), financiering door stichtingen als de Koning Bouwdewijnstichting, investeringen via coöperaties zoals Cera, kerkelijke giften, crowdfunding en bouwfeesten.

De bijzondere erfgoedpremie die kon aangevraagd worden voor beschermde (kerk)gebouwen bij het **Vlaams Agentschap Onroerend Erfgoed** wordt vervangen door een erfgoedpremie via oproep. De subsidies gelden enkel voor renovaties. Voor elke oproep stelt het Agentschap Onroerend Erfgoed een budget beschikbaar. Ook de meerjarenpremies, die dienen voor echt grootschalige en langdurige projecten, verlopen voortaan via oproepen. De nieuwe financiering is sinds 1 december 2020 in werking. De onderzoekspremie kan ingezet worden voor herbestemmingsonderzoek. De onderzoekspremie kan nooit meer bedragen dan 80% van de aanvaarde kostenraming (excl. btw), waarbij maximaal 25.000 euro van de geraamde kostprijs in aanmerking kan komen.

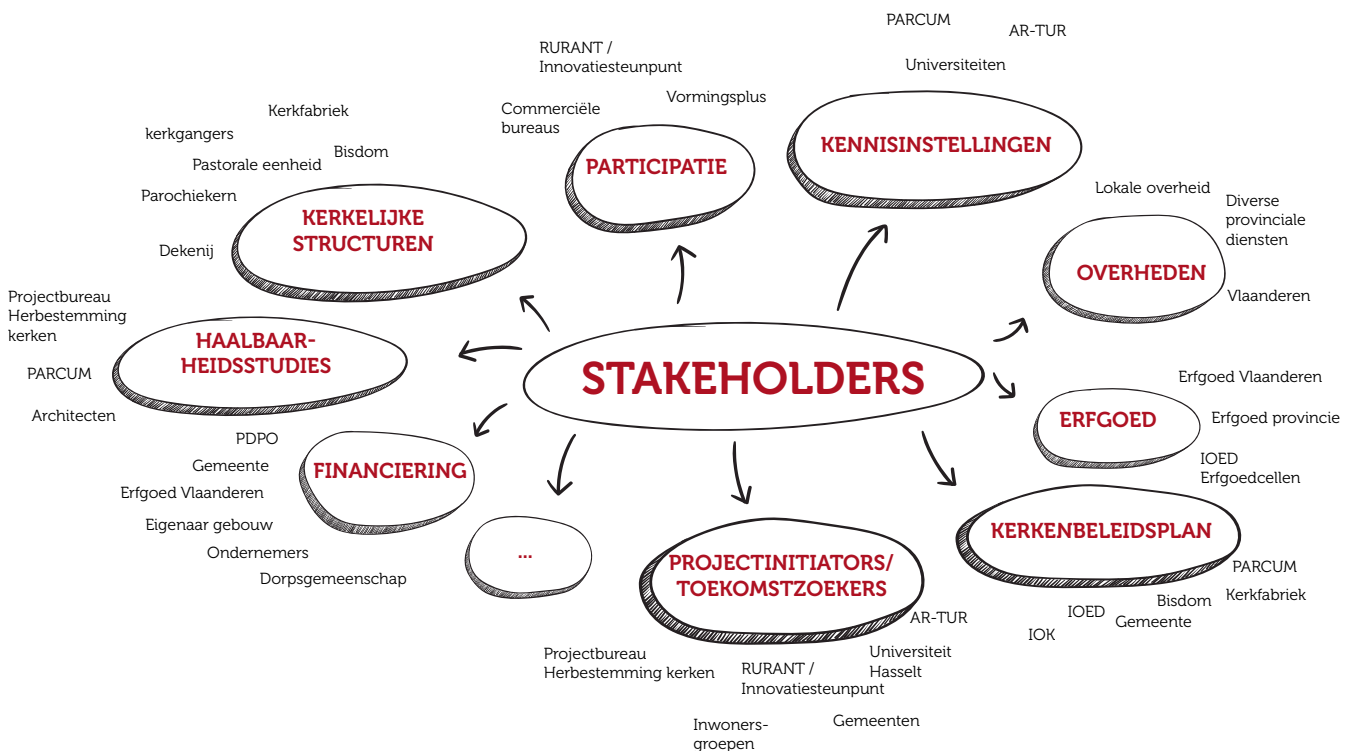
Ook het **Agentschap Binnenlands Bestuur** voorziet een specifieke subsidie Gesubsidieerde infrastructuur. Het gaat o.a. om de investeringen en subsidies voor de renovatie van niet als monument beschermde gebouwen van de erkende eredienst (kerken, bisschoppelijke seminaries en pastorijen), studies voor herbestemming van parochiekerken en studies en aanpassingsinvesteringen voor nevenbestemmingen. De toegekende subsidie bedraagt maximaal 30 % van de kostprijs van de werken en wordt verhoogd met 7 % als tussenkomst voor de algemene kosten.

¹⁴ De KwaliteitsKamer bestaat uit provinciale experts op het gebied van erfgoed, duurzaamheid, toegankelijkheid... maar ook vertegenwoordigers aangeduid door de Vlaamse bouwmeesters. De KwaliteitsKamer kijkt o.a. naar vormgeving, samenhang met stedenbouwkundige, historische en landschappelijke context, publieke toegankelijkheid en duurzaamheid. Indien nodig wordt de huidige KwaliteitsKamer nog aangevuld met specifieke experts rond de herbestemming van kerken.

¹⁵ bij economische invullingen, www.pmv.eu/nl/onze-missie

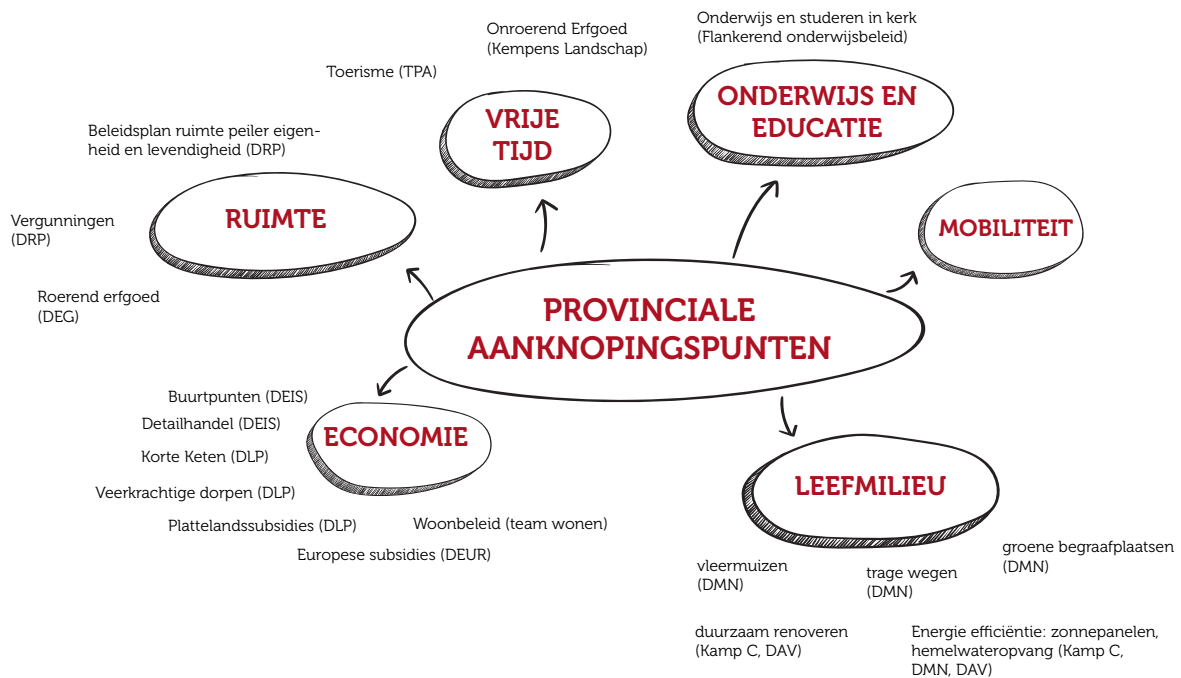
3.3 Kennisontwikkeling en kennisdeling

We zetten als provincie ook in op **kennisontwikkeling** en **kennisdeling**. Hierbij gaan we (1) **kennis opbouwen** over mogelijke ontwikkelrichtingen van religieuze gebouwen vanuit de vier pijlers van duurzame ontwikkeling en hun functie in een gemeenschap en anderzijds (2) **kennis delen** door het faciliteren, stimuleren en initiëren van samenwerking tussen verschillende stakeholders zoals kerkelijke en burgerlijke overheden, burgers, de financiële sector, de onderzoekswereld en bedrijven (zie *Figuur 22 Stakeholderanalyse voor project Kerk als dorpsknooppunt*).

Figuur 22 Stakeholderanalyse voor project Kerk als dorpsknooppunt

De kansen en uitdagingen rond het kerkgebouw geven ook veel aanknopingspunten binnen ons eigen bestuur (zie *Figuur 23 Provinciale aanknopingspunten*) waar gezamenlijk kennis kan opgebouwd en gedeeld worden. Het kerkenbeleid stimuleert samenwerking tussen beleidsdomeinen door het ondersteunen van geïntegreerde projecten en door beleidsdomeinoverschrijdende topics te initiëren.

Figuur 23 Provinciale aanknopingspunten

3.3.1 Kennisontwikkeling

De provincie Antwerpen zal inzetten op het opbouwen van kennis over de mogelijke ontwikkelrichtingen van religieuze gebouwen en hun functie in een dorpsgemeenschap. En dit vanuit verschillende invalshoeken:

- Innovatie van het kerkgebouw
- Financiële innovatie
- Organisatorisch (beheer kerk)
- Programmatorisch (bestemming kerk)

Om zo antwoorden te vinden op uiteenlopende aspecten van een her- of nevenbestemming zoals: Hoe financieren we zonder dat de financiering volledig terecht komt op de schouders van de overheid? Hoe kan vrijwilligerswerking ontstaan of groeien? Welke mogelijkheden voor alternatieve beheersvormen zijn er? Welke activiteiten zijn er mogelijk in de kerk? Hoe kunnen publiek private samenwerkingen slagen? Hoe kan je als krimpende gemeenschap je kerkgebouw slim aanpassen voor efficiënter gebruik? Hoe kunnen trage wegen die vroeger werden genomen om naar de kerk te lopen opnieuw worden bewandeld? Hoe kan het kerkgebouw als hefboom dienen in lopende processen van de verschillende pijlers van duurzame ontwikkeling?

Er zijn verschillende thema's waar transversaal rond samengewerkt kan worden:

Duurzaamheid en kerken

De synergie tussen duurzaamheid en monumenten is een onderwerp dat steeds vaker onder de aandacht komt, maar waar nog veel onderzoek over te voeren valt. Zeker op het vlak van religieus erfgoed is er nog veel onbekend terrein, waarbij zowel de uitdagingen voor herbestemming als **energie-efficiëntie** in de huidige maatschappij een hoogtepunt bereiken. Het project HERE¹⁷ en het project DEMI MORE zijn alvast goede voorbeelden.

De provincie Antwerpen is 298 kerkdaken rijk. Het regenwater dat we - zeker in tijden van klimaatverandering - zo hard nodig hebben, wordt nu meestal meteen afgevoerd. Dat leidt tot problemen als verdroging en overstromingen en het bemoeilijkt de zuivering van afvalwater. Het **opvangen van hemelwater** werkt in op diverse gevolgen van klimaatverandering: wateroverlast, droogte, hittestress en waterschaarste. Projecten, zoals bij de Sint-Macharius kerk (zie *Figuur 24 Hemelwater van de Sint-Macharius kerk wordt opgevangen en gebruikt voor moestuinproject*) waarbij buurtbewoners betrokken worden, zoals gemeenschappelijke moestuintjes, zijn ideaal in het kader van klimaatadaptatie, omdat hier ook nog eens groen voorzien wordt én eigen groenten gekweekt worden en bevorderen de sociale cohesie. Een ander voorbeeld is het onderzoeksproject Wij(k)water. Met het project wil het Gents Milieu Front onderzoeken hoe het hemelwater dat op kerkdaken valt maximaal kan opvangen worden om te hergebruiken of in de aarde te laten infiltreren. De kennis die het onderzoek oplevert zal in 2021 verspreid worden over gans Vlaanderen, zodat het aanleiding kan geven voor meer concrete projecten.

Figuur 24 Hemelwater van de Sint-Macharius kerk wordt opgevangen en gebruikt voor moestuinproject

In samenwerking met twee Engelse partners, The Churches Conservation Trust (CCT) en Suffolk Mind (SM), behandelt Kempens Landschap vzw binnen het project Heritage Recycled (HERE) de thematiek van herbestemming van onderbenut onroerend erfgoed, alsook het hieraan verbonden duurzaamheidsaspect.

¹⁷DEMI MORE is de afkorting van 'Demonstration of Energy efficiency by Measurement and Innovation gives MORE'. Het is een Europees project binnen het Interreg Vlaanderen-Nederland programma – geleid door Kempens Landschap en de provincie Noord-Brabant – dat zich richt op energie-efficiëntie in het onroerende (historisch) erfgoed.

Daarnaast is inzetten op alternatieve energie zoals **zonnepanelen op kerkdaken** vaak ook een interessant (terug)verdienmodel. Zo zijn er voorbeelden van coöperatieve zonne-energieprojecten waarbij een coöperatie wordt opgezet rond zonnepanelen op de kerk waarvan de stroom die niet gebruikt wordt, verkocht wordt¹⁸. De winst daarvan vloeit deels naar de coöperanten en deels naar de vzw van de kerk voor investeringen. Ook vanuit het zoeken naar fondsen biedt dit thema kansen aangezien Europa via Europese subsidiefondsen de laatste jaren erg inzet op thema's zoals CO2 neutraal en klimaat.

Zuinig ruimtegebruik en kerken

Willen we op een duurzame manier wonen in de toekomst, zullen we meer in kernen moeten wonen en minder verspreid. Kerken bieden kansen om dorpskernen te versterken vanuit de centrale positie die het gebouw inneemt. In deze corona-periode wordt nagedacht over de inrichting van de 1,5 meter samenleving; hoe scholen openhouden, hoe kinderdagopvang organiseren, hoe zorgfuncties vormgeven? Men is op zoek naar ruimte. Hier liggen kansen voor kerken om op de korte termijn ook fysiek te laten zien wat hun meerwaarde is.

Zo zette de gemeente Duffel afgelopen zomer de deuren van een van haar kerken open voor studerende jongeren. Zo was het in corona-tijd voor de studenten fijn om toch in groep te kunnen studeren. Bovendien is studeren bij zomerse temperaturen niet evident en was het veel koeler in de kerk dan thuis.

Tegelijkertijd liggen hier wellicht ook lange termijn kansen. Het zou interessant zijn de kennismaking op te zoeken tussen kerken die ruimte ter beschikking hebben en bepaalde sectoren zoals bijvoorbeeld de zorg- en onderwijssectoren die ruimte zoeken en zo de maatschappelijke meerwaarde van kerken te koppelen aan het publieke belang van bijvoorbeeld zorg en onderwijs.

Nieuwe vormen van beheer van kerken

Parochiekerken hebben een eigen beheersstructuur. Ze worden uitgebaat door een openbaar bestuur (een kerkfabriek) dat er niet noodzakelijk eigenaar van is (de stad of gemeente kan ook eigenaar zijn). Terwijl Vlaanderen, de steden en gemeenten en de kerkbesturen nadenken over de toekomst van de parochiekerken, hertekenen de bisdommen de pastorale kaart. De zogenaamde pastorale eenheden zullen groter worden dan de huidige parochies - parochies zullen dus fusioneren - en waarschijnlijk zullen die nieuwe grotere structuren ook juridische eenheden worden. Dat betekent dat er kerkfabrieken gaan ophouden met bestaan. Dat maakt de vraag naar een projectdefinitie niet eenvoudig. Want wie is de bouwheer? En wat als de bouwheer ophoudt met bestaan? Op dit moment is het niet overal duidelijk hoe de kerkgebouwen beheerd zullen worden; het beheer zal ook niet eenduidig zijn voor alle parochiekerken. Vormen van beheer analoog aan de huidige (werken met vrijwilligers) drukken de kosten, maar zijn niet meer zomaar overal en altijd mogelijk. Het beheer delen kan financieel interessant zijn maar ook organisatorisch moeilijk. Formules als het verhuren of in erfpacht geven van het gebouw behoren wellicht tot de mogelijkheden (Bron: <https://www.re-st.be/nl/onderzoek/herbestemmingsonderzoek-kerken>). Dat vraagt om het zoeken naar nieuwe vormen van beheer.

¹⁸ De huidige wijzigingen in de wetgeving rond zonnepanelen kan mogelijks gevolgen hebben voor deze verdienmodellen.

3.3.2 Kennisdeling

We verbinden kennis, netwerken en goede voorbeelden door het faciliteren, stimuleren en initiëren van samenwerking tussen kerkelijke en burgerlijk overheden, burgers, de financiële sector, de onderzoekswereld en bedrijven door:

- Mensen met elkaar in contact te brengen
- Mensen te inspireren
- Verschillende belangen te verbinden
- Trajecten op elkaar af te stemmen

Hierbij ligt de focus niet enkel op kennis maar ook op verbinding tussen mensen.

Hiervoor ontwikkelen we een (digitaal) netwerkplatform¹⁹ en organiseren we netwerkmomenten. Via het platform en de netwerkmomenten:

- Delen we inspirerende projecten en verhalen
- Faciliteren we nieuwe ontmoetingen
- Organiseren we expertsessies en workshops

En dit vanuit verschillende invalshoeken:

- Innovatie van het kerkgebouw
- Financiële innovatie
- Organisatorisch (beheer kerk)
- Programmatorisch (bestemming kerk)

¹⁹ Ter inspiratie: www.kerkvernieuwers.nl

4. BIJLAGEN

4.1 Bronnenlijst

Innovatiesteunpunt vzw – RURANT vzw (2020). Maak van je kerk een dorpsknooppunt

Miss Miyagi – Stad Leuven, onroerend erfgoed (2019). Draaiboek alternatieve ontwikkelings- en financieringsmodellen voor moeilijk te herbestemmen erfgoed

AR-TUR - KU Leuven (2019). Cahier #8 Kempenlab 2 – Landschap van kerken

Aerts, J., Jaspers, J., Klinckaert, J., Stevens, D., Van Dyck, A. (2014). Atlas van het Religieus Erfgoed van Vlaanderen. Heverlee, België: CRKC.

Belgische Bisschoppenconferentie (2019). De Katholieke Kerk in België 2019. Geraadpleegd van <https://www.kerknet.be/sites/default/files/Jaarrapport%20Bisschoppenconferentie%20NED%202019.pdf>

CRKC (2012). Kerkenbeleidsplan. Geraadpleegd van <https://www.crkc.be/>

Vanhaevre, I. (2019). Onroerend erfgoed vanzelfsprekend? Hoe groot is het draagvlak voor onroerend erfgoed in Vlaanderen? Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 132.

Kenniscentrum Vlaamse Steden (2015). Herbestemming Kerken. Geraadpleegd van <http://www.herbestemmingkerken.be/pages/default.aspx>

Ambrassade. Databank methodieken. Geraadpleegd van www.ambrassade.be

Session Lab, Library of facilitation techniques. Geraadpleegd van <https://www.sessionlab.com/library>

Toekomst Religieus Erfgoed. Omdenken voor de toekomst. Geraadpleegd van <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/artikelen/omdenken-voor-de-toekomst>

Cultural Heritage Counts for Europe (CHCFE) (2015). Geraadpleegd van <https://www.europanostra.org/our-work/policy/cultural-heritage-counts-europe/>

Collectief Studio Open kerken. Herbestemmingsonderzoek kerken. Geraadpleegd van <https://www.re-st.be/nl/onderzoek/herbestemmingsonderzoek-kerken>

Onroerend Erfgoed, Nathalie Van Roy & Sara Vermeulen (2014) - Eerst onderzoeken, dan herbestemmen. Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat? Geraadpleegd van <https://www.vlaanderen.be/publicaties/eerst-onderzoeken-dan-herbestemmen-een-herbestemmingsonderzoek-hoe-doe-je-dat>

4.2 Gevoerde gesprekken

7/2/2020: overleg met POM

20/2/2020: overleg met DLP

13/3/2020: overleg met Socrowd

24/3/2020: overleg met Voor je Buurt

26/3/2020: overleg met dienst boekhouding

20/3/2020, 24/3/2020: overleg met Innovatiesteunpunt en RURANT

30/3/2020, 21/4/2020, 28/4/2020: overleg met DLP en RURANT

4/5/2020: overleg met Kempens Landschap

29/5/2020, 30/7/2020, 24/03/2021 en 18/5/2021: overleg met dienst erfgoed

5/9/2020: overleg met Departement financiën, Departement Logistiek, Departement Economie Streekbeleid en Europa

13/03/2020, 6/4/2020, 27/4 en 5/10/2020: overleg met PARCUM

5/10/2020: overleg met Dienst wonen, Dienst ruimte, Ar-tur

6/10/2020: overleg met DMN

28/4/2020 en 9/10/2020: overleg met Dienst Europa

27/10/2020: overleg met kerkvernieuwers

26/1/2021: overleg met Departement financiën, Departement Economie Streekbeleid en Europa

25/2/2021: overleg met Dienst detailhandel

5/3/2021: overleg met Vlaams agentschap onroerend erfgoed

20/05/2021: overleg met de KwaliteitsKamer PDPO

23/6/2021: overleg met Bisdom

